

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

К.ГЛОМОЗДА, О.ПАВЛОВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА СИМВОЛКА:
ПОХОДЖЕННЯ, ТРАДИЦІЇ, ДОЛЯ

Препринт № 12

Київ 1989

У препринтах Інституту історії АН УРСР друкуються насамперед матеріали з малодосліджених тем, які викликають нині жвавий інтерес громадськості.

Автори цих матеріалів висловлюють свою особисту думку, що не обов'язково збігається в точкою зору редколегії.

Сподіваємося, по такі препринти будуть корисними для співробітників засобів масової інформації, лекторів, викладачів, студентів, а також для всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Редколегія буде вдячна всім, хто висловить свої зауваження і побажання щодо надрукованих матеріалів, запропонує нові теми та сюжети для наступних препринтів.

Редакційна колегія препринтів: І.М.Хворостяний /головний редактор/, В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань /відповідальний секретар/, В.М.Даниленко, В.С.Коваль, О.М.Майборода, О.Ф.Овсієнко, В.А.Смолій, Д.В.Табачник, І.С.Хміль.

Літературний редактор В.В.Стехун.

Перебудова, розпочата у нашій країні Комуністичною партією, торкається всіх сфер життя. Глибоко усвідомлюється необхідність не декларованого, а справжнього розв'язання національного питання на соціалістичних засадах. Деформації, які десятиріччями нагромаджувалися у цій царині, боляче даються взнаки мало не на кожному кроці оновлюваного суспільства.

Усе пильніше увага кожного народу до середовища, в якому він живе, до надбань, які має зберегти та примножити, не може не зродити потреби до якнайповнішого самоусвідомлення своєї спільності, усвідомлення свого місця у сім'ї народів, своєї гідності, можливостей, сподівань і обов'язків. Неминуче зростає інтерес до успадкованих від минулих поколінь культурних цінностей і до самої історії на всю глибок віків. За таких обставин не може не виникнути інтерес і до зовнішніх атрибутів етносу та його державності, до історії тих символів, які гуртували далеких і близьких предків і були ними шановані.

Такий інтерес спостерігається у багатьох республіках нашої країни. Не минула ця хвиля також України. Питання про національну символіку жваво обговорюється на різних рівнях суспільства - від неформальних груп до комісії Верховної Ради УРСР. Відгомін цих часом досить запальних дискусій спостерігаємо на шпальтах преси¹. Видно, що подеколи співрозмовникам не вистачає

1. Див.: Ткаченко В. Національна символіка: минуле і сучасна //Радянська Україна. - 1989.- 26 лют.; Сергійчук В. Про жовто-блакитний прапор і тризуб //Київський університет. - 1989.- 9 черв.; Прлценко В. Національна символіка // Культура і життя. - 1989.-2 лип.; Корни живые и мертвые : О национальной символике, традициях и некоторых политических нюансах / Беседа о д.и.и. В.А.Смолием // Правда Украины.- 1989.-19 июля; Білокін СЛ. Погляньмо вглиб історії // Літературна Україна. - 1989. - 6 лип.; та ін.

бажання втямити аргументи іншої сторони, якнайретельніше розглянути їх, зіставити з власними поглядами і рівнем поінформованості заради того, щоб керуватися надалі не уподобаннями, а перш за все здоровим глуздом. Адже питання щодо української національної символіки не можна зарахувати до розряду простих.

Сучасні герби і прапори світу

Для розгляду ситуації, в якій перебуває питання про національно-державну символіку українського народу, можуть придатися якнайзагальніші відомості про сучасно прапорово-гербове "господарство" світу і традиції творення цих символів.

Символами сучасних держав в герби та прапори, чії зображення та описи встановлюються конституціями або особливим законодавством. Ці атрибути мають свою складну історію, яку вивчають спеціальні історичні дисципліни - геральдика та вексикологія. У світовій практиці склалася певна система цих відзнак.

Зокрема, герби (від німецького *Erbe* - спадщина), крім державних, бувають ще земельні (тобто герби міст і територій, які входять до складу певної держави), корпоративні, родові; у деяких державах поряд з державним гербом досі існують особливі герби монархів (в Японії та Нідерландах є лише такі), а Швеція мав великий і малий герби. Національних гербів як таких у сучасній термінології нема, оскільки зміна державного ладу звичайно супроводжувалася змінами у гербі країни.

Серед прапорів розрізняються державні, національні², тор-

"Національний прапор. Вища відзнака держави. У багатьох державах дозволяється його використання громадянами без обмежень, в інших воно дозволяється у певні національні та інтернаціональні святкові і пам'ятні дні. У решті держав використання національного прапора допускається лише державними установами. Часто також іменується державним прапором.

Державний прапор. Вища відзнака держави, його використання часто дозволяється лише державним установам.

Державний герб. Геральдична вища відзнака держави, яка використовується лине державними установами" (Hersog H.-U. Flaggen und- Wappen.- Leihsig, 1960,- 8. 11-15).

говельні, військово-морські, особисті прапори державних посадових осіб, а також військові знамена, які мають свою особливу історію. У багатьох країнах національний прапор водночас править і за державний, в інших * державний відрізняється від національного зображенням на ньому герба. У Греції поле державного прапора є частішою прапора національного. Прапор НДР мав статус державного, а прапор ФРН - федерального. Практика, таким чином, досить різноманітна, абсолютних канонів тут нема. У деяких країнах численні територіальні прапори.

Національні кольори, часто шановані народами протягом століть, об'єднувалися на особливому прапорі звичайно в часи національно-визвольної або буржуазно-демократичної революції. Досить поглянути на історію прапорів соціалістичних країн Європи. У Польщі білий і червоний кольори відомі з X - XI ст., сучасний прапор став державним з 1918 р. Червоно-біло-зелені полотнища в Угорщині відомі з XIII ст., прапор такого вигляду з'явився на початку ХУІІ ст., був урочисто "відновлений у правах" громадськістю 1848 року, а з гербовими зображеннями, які змінювалися, є державним з 1867 р. (у сучасному вигляді - з 1957 р.). Прапор Албанії - темно-червоний з чорним орлом - виник у ХУ ст., як державний використовується з 1912 р. (у сучасному вигляді - з 1946 р.). Загальнонімецькі кольори - чорний, червоний і жовтий, які походять від уніформи волонтерів часів Визвольної війни проти Наполеона, виникли 1813-1817 р., прапор з'явився під час революції 1848 р., уперше набув статусу державного 1919 р., а Прапори НДР і ФРН затверджено 1949 року (в НДР у сучасному вигляді, з гербом - 1959 року). Прапор Румунії (синьо-жовто-червоний) з'явився 1818 р., затверджений державним у 1878 р., у сучасному вигляді - у 1947 р. Зелений і червоний кольори були символом боротьби болгарського народу проти турецького поневолення впродовж ХІУ - ХІХ ст., триколірний стяг (з білим) з'явився 1862 року, із сучасним порядком смуг був затверджений 1879 року, у сучасному вигляді існує з 1946 р. Білий, синій і червоний (історичні традиційні кольори словенських народів) у сучасному співвідношенні смуг в Югославії і Чехословаччині з'явилися вже на початку ХХ ст., у сучасному вигляді існують відповідно а 1945 і 1920 р. У Югославії в також прапори республік, що становлять федерацію³.

~* Австрії, Іспанії, Норвегії, Польщі, Фінляндії та ін.

³ Див.: Иванов К.А. Флаги государств мира. - М., 1971. -С. 67-76.

Прапори і герби так чи інакше тісно пов'язані між собою. Дуже часто малюнок герба включав в себе кольори прапора або навіть його зображення. У свою чергу, багато гербів дали свої кольори прапорам; особливо це стосується гербів монархій, які здебільшого вже вийшли з ужитку. Віддавна в європейській геральдиці утвердилися певні правила вкладання гербів. Для цього вживалися лише два "метали" (золото і срібло, які могли передаватися жовтою і білою фарбами), п'ять "барв" (червона, лазурова, зелена, пурпурова, чорна) і два "хутра" ("горностаєве" і "біляче" - особливі візерунки). Відтінки до уваги не бралися. Згодом до кольорів прилучився оранжевий. У сучасній практиці розрізняються кольори блакитний і синій, у гербах використовуються "натуральні" кольори (сірий, брунатний тощо).

Герби на Україні

Герботворчість Центральної ради

Історично склалося так, що питання про національну символіку України розглядається звичайно через призму оцінки діяльності своєрідного парламенту Української Народної Республіки - Центральної ради. Доцільно простежити, як саме з'явилися державні символи УНР. Особливим джерелом у даному випадку слід вважати, зокрема, три статті М.С.Грушевського (визначного вченого-історика, який, перш ніж стати дійсним членом АН УРСР і АН СРСР, не зажив собі слави як політик у ролі голови Центральної ради та президента УНР). Ці статті свідчать про розвиток подій і позицію їхнього автора у даному питанні.

У першій своїй статті з цього приводу⁴ (зауважимо, що вона з'явилася через півроку після створення Центральної ради) автор Зазначив, що питання про те, яке саме зображення мусить вважатися гербом України, "...не так просте, бо загально призаного, постійного державного герба України не було. Були різні знаки, які більш або менш підходять під се поняття, і в тім нема нічого дивного, бо й нині народи та держави міняють свої гербові знаки (скажім, у Франції - бурбонські лілії, наполеонський орел, республіканські Р,Ф)". Далі М.С. Грушевський висловив думку, що право вважатися український гербом мали, по-перше, "гарно стилізований геральдичний знак неявного значіння, щось вроді трезубця" з монет Київської держави, по-друге, "пізніший київський

4. Грушевський М. Про гербові знаки України // Народня воля. - 1917. - 3 вер. ст. ст.

герб, як його бачимо на печатках київського магістрату ХУІІ-ХУІІІ вв. - лук або арбалет, самостріл" і, по-третє, "традиційний козак з мушкетом і шабле»" як герб козацького війська. Він вважав, що "не мають претензії" на роль державної відзнаки герб міста Львова - лев та інший герб Києва - той чи другий варіант зображення архангела. "Се я вважав своїм обов'язком вказати оскільки стає на се мого знання..., - зазначив автор, - не маючи змоги пускатись у перші виводи". Якоїсь певної думки щодо переваг того або іншого гербового зображення, як бачимо, у нього ще не було.

У листопаді 1917 р. під головуванням М.Грушевого відбулося засідання Підготовчої комісії", у якому взяли участь історики, юристи, гербознавці і художники. Про хід обговорення питання, логіку його учасників і зроблені висновки дає уявлення друга стаття⁵.

У ній зазначено, що всі присутні заперечили належність до української історичної традиції "архістратига Михаїла" з київського передреволюційного герба. Хоча були висловлювання на користь "козака з мушкетом", М.Грушевський обстоював думку (і знайшов підтримку), що "цьому гербу належить дати перше і найважливіше місце між старшими, традиційними символами української державності, але на знак нової України він не годиться". Оскільки за часів Центральної ради йшлося не про якесь відродження Гетьманщини, а про створення нової державності, то голова комісії вважав, що "...і емблема того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого (підкресл. нами. - Авт.)".

Комісія розглянула кілька проектів нових гербів. Один з них під впливом герба тодішніх Північно-Американських Сполучених Штатів передбачав золоті зірки на синьому тлі за числом "земель" у окладі УНР (за пізнішим законом від 2 березня 1918 р таких "земель" було нараховано 30), другий - золоті літери "У" або "У.Н.Р." на синьому полі (під впливом тодішнього герба Франції). Ці проекти були відкинуті, бо проти введення у герб літер протестували фахівці з геральдики. Особисто М.С.Грушевський пропонував на роль герба "як символ творчої мирної праці, золотий плуг на синім тлі", посилаючись при цьому на зразок герба Ліберії. Навколо плуга він пропонував розташувати півколом

1. Грушевський М. Державний, герб України // Народня воля. - 1917. - 12 лист. ст. ст.

"знак старої Київської держави Володимира Великого", герб Галицько-Волинського князівства і герб Гетьманщини ("козака з мушкетом"). Внизу, під плугом, мали бути герби Києва (лук*) і Львова, як двох найважливіших культурних центрів України; автор не зважав на те, що Львів до окладу УНР у той час не входив. Угорі мав бути голуб з оливковою гілкою, (з печатки т.зв. "Великого князівства Руського" 1657 р.). Герб пропонувалося оточити теж оливковою гілкою. "А якби хотіти натомість поставити якихось цитиносців, - писав М.Грушевський, - то... я рад би бачити символ трудящого народу - жінку з серпом і робітника з молотом. Взагалі хотів би я в атрибутах нашого гербу бачити якнайбільше підчеркнений культурний, творчий, об'єднавчий характер нашої нової республіки".

Незважаючи на авторитет М.Грушевського, це його побажання залишилося нереалізованим. Комісія не виробила якоїсь певної думки, і розв'язання проблема знайшла не стільки завдяки її діяльності, оскільки завдяки поштовху "ззовні". У грудні 1917 року було випущене перші банкові білети УНР і поштові марки, на яких уже фігурувало зображення тризуба. 18 січня 1918 року Мала рада затвердила підготовлений Морською радою проект військово-морського прапора з таким же символом. Так тризуб задалегідь посів місце тимчасової державної відзнаки, що, певне, справило вирішальний вплив на остаточний вибір.

1 березня 1918 року Мала рада, яка перебувала тоді в місті Коростені, ухвалила прийняти гербом УНР "знак Київської держави часів Володимира Святого". Це рішення М.Грушевський прокоментував у третій статті⁷.

Найцікавіше у ній, на наш погляд, - визнання її автором того факту, що чи не вперше і востаннє в історії за державний герб було прийнято знак невідомого значення. "Що представляє сей знак! Про се робились різні здогади - тому що знак сей, як то бувало з такими старинними знаками, дуже стилізованими, себто реальний образ предмету, котрий він представляє, дуже

*На печатках магістрату кінця XV -XVIII ст., коли Київ користувався Магдебурзьким правом, було зображено самостріл, "кушу".

6. Закон про державний герб України // Київські губерніяльні вісті. - 1918. - 18 квіт.

7. Грушевський М. Український Державний герб // Народня воля. - 1918. - 15 лют. ст. ст..

змінений... Постилізований він так, що представляє з себе дуже гарний везерунок. Коли його відповідно, з смаком перерисувати (на 100-карбованцевих білетах він рисовникові не вдався), він становить дуже гарну оздобу, при тім наскрізь оригінальну..."

Непевний характер нового герба дався взнаки ще і в тому, що художник, який малював тризуб для банкнот з монети часів князя Володимира, завершив його хрестом, який розділяє напис на монеті. Тому в газеті "Народне воля" спеціально роз'яснювалося, що в ухвалі Малої ради йдеться про той знак, що на грошах, але "без хреста зверху, який по точнішим дослідом зовсім не належить до цього герба і попав туди випадково".

22 березня 1918 р. Мала рада затвердила розроблені В. Кричевським "великий" і "малий" герби та відповідні печатки. Обидва герой являли собою тризуб, оточений вінком з листя, який мав символізувати, судячи з опису грошових знаків, "багатства краю".

Усі гербові емблеми, про які мовилося вище, заслуговують на докладніший розгляд.

Знаки Рюриковичів

Що ж усе-таки являв собою той знак, що його російський історик М.М.Карамзін назвав колись "тризубом", а Центральна рада обрала за герб? Різні дослідники вважали його зображенням церковного світильника або панікадила, корогви, церковного портала, якоря, ворона, голуба, "держави" - символу влади, шолома, дволезої сокири. Дехто пробував "розшифрувати" цей знак як монограму, складаючи з окремих елементів візерунка написи "ВЛАДИМРЬ И СТОЪ" ("Володимир на столі") чи ж "басілеос" (цар) грецькими літерами. М.С.Грушевський схилився до думки О.С.Уварова, І.І.Толстого та Д.Я.Самоковасова, що мова йде про горішню частину скіпетра. Безперечним здавалося лише одне - що даний знак був родовик, знаком князів з династії Рюриковичів. Проте і ця теза нині потребує певного коригування.

Сучасні дослідники зазначають, що проблема походження, семантики і призначення т.зв. "знаків Рюриковичів" досі належить до найбільш нерозроблених в історичній науці питань, незважаючи на наявність певної історіографії⁸.

Князівські знаки існували у X - першій половині XIII ст. Вони

8. Иоаннисян О.М. Родовые знаки древнерусских князей X - XIII вв. (Литература и источники) // Геральдика : Материалы и исследования. - Л., 1983. - С. 109-112.

збереглися на монетах, печатках (найдавніша з відомих належала Святославу Ігоровичу - в "двозубим" знаком), перснях, бляхах з одягу, товарних пломбах, цеглинах, посуді, інструментах, зброї.

У 30-і роки А.В.Орешников висунув гіпотезу, що ці знаки виникли як родові, а з XI ст. набули також значення знаків власності. Відомий археолог Б.О.Рибаков, систематизувавши великий джерельний матеріал, вважав, що це були насамперед знаки власності, які в "парадному" варіанті могли виконувати функції офіційного представництва того чи іншого князя. Він встановив, що знаки передавалися у спадок у видозміненому вигляді, набуваючи додаткових рисок. Таким чином, кожен з численних князів-Рюриковичів мав індивідуальний знак.

Як згодом показав В.Л.Янін, був ще один спосіб внесення змін у знак - не лише ускладнення малюнка, а і опрощення його при великій кількості братів-спадкоємців. Саме з таким спрощенням учений пов'язав зникнення знаків у середині XIII ст., бо схема знаку внаслідок цього втратила здатність варіюватися.

Було висунуто гіпотезу, що печатки-підвіски із "знаком Рюриковичів" (родовою емблемою і знаком власності роду) вживалися у відносинах Русі з Візантією як вірчі знаки послів і купців уже протягом першої половини X ст., і саме завдяки цій зовнішньополітичній функції знаки стали загальнодержавною емблемою ще до Володимира⁹. Підвіски-печатки у якості вірчих знаків дуже широко використовувалися за часів Ярослава Мудрого.

Видається плідною зроблена В.С.Драчуком спроба розглянути "знаки Рюриковичів" як атрибут давньоруського середньовіччя у більш широкому контексті, виявляючи їх спорідненість із системами символів, які побутували ще в античному світі, у сарматів, у царів Боспору - у другій половині I тисячоліття до н. е. - першій половині I тисячоліття н.в.¹⁰ Німецький учений П.Паульсен дослідив свого часу близькі до цих знаків печатки на скандинавських мечях "епохи вікінгів".

Що ж стосується походження цих знаків, то, наприклад, О.М.Рапов слідом за Т.Арне і С.Гедеоновим вбачає зв'язок двозубів - тризубів із стилізованим зображенням сокола. "Той факт,

9. Молчанов А.А. Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы // Вспомогательные исторические дисциплины. - Л., 1976. - Вып. 7. - С. 82-84, 88-89.

10. Драчук В-С. Раосказывавт геральдика. - М.,1977. - С.22-24

що князі в дому Рюриковичів називаються билинами і "Словом о полку Ігоревім" "соколами", говорить про те, що сокіл був емблемою, гербом роду, який очолював феодальну верхівку Київської Русі. Можливо, що сокіл у глибокій давнині був тотемом роду, а якого походила князівська сім'я¹¹. Але це питання і надалі лишається відкритим.

Як би там не було, шляху, притаманного процесу виникнення багатьох гербів середньовічних європейських монархій, знаки Рюриковичів не пройшли. На заваді став їхній мінливий характер. Він уже сам по собі не дозволяв вважати ці знаки справжніми гербами, оскільки ознака герба - передача нащадкові в усталеному вигляді. Боротьба за великокнязівський стіл, виникнення ворогуючих угруповань перешкодили індивідуальним знакам далі претендувати на загальноруське значення. Міжусобиці, які стрясали країну після Володимира, можна називати "війнами знаків" - настільки різняться між собою знаки вже його найближчих спадкоємців Святополка і Ярослава (до речі, знаки самого Володимира на монетах-срібляниках з різних штемпелів схожі один на одного лише в загальних рисах).

У 90-х роках XI ст. з'являються князівські печатки вже не із знаком, а із зображенням святого - покровителя власника. Згодом князівська печатка завжди має зображення двох святих, відповідно до християнських імен власника та його батька. Князівський знак переміщується на печатки вищих чиновників - тисяцьких¹². А ще через деякий час з'являються герби династичних гілок. Вони перетворилися на територіальні герби, які вже не залежали від особи князя "на столі".

Ми вже бачили, які пропозиції вносив М.С.Грушевоцький особисто, але коли Центральна Рада прийняла рішення щодо герба, він пояснював ухвалу керованого ним органу у такий спосіб (знову ж таки, у третій статті): для України, яка стала "наново державою", "найбільш натуральна річ... звернутись до тих старих державних знаків чи гербів, які вживалися нею за старих часів". Знак в монет князя Володимира видавався при цьому найкращим тому, що Київська держава за його часів "була найбільшою українською державою... Вона обіймала всі тодішні українські землі".

11. Рапов О.М. Знаки Рюриковичей и символ сокола // Советская археология.- 1968.- № 3.- С. 69. На користь цієї думки, на наш погляд, свідчать і випадки суміщення знака Ярослава Володимировича із зображенням птаха.

По-перше, М.С.Грушевський був, таким чином, змушений суперечити сам собі. Вважаючи недоцільним запровадження як герба зображення "козака з мушкетом" (якому, нагадаємо, він надавав "перше і найважливіше місце" між старовинними символами), бо не відновлювалася тоді гетьманська влада, він через деякий час доводив доцільність прийняття республікою символу ранньофеодальної монархії. По-друге, Київська Русь не може вважатися ні українською, ні російською чи білоруською державою. Це була країна східних слов'ян, що при всіх особливостях численних племінних союзів становили у певних історичних умовах єдину давньоруську народність. Лише згодом, коли її споконвічну територію розкраяли межі удільних князівств, а далі, після страшної навали, і різних держав, ця народність дала життя трьом братнім народам, які нині всі разом справедливо пишуться її надбаннями. Крихітною часткою цього спільного спадку є, зрештою, і особисті знаки давніх володарів.

На наш погляд, цікавими є думки про прийнятий 1918 року герб відомого фахівця у сфері українських старожитностей, зокрема генеалогії і геральдики, В.Л.Модзалевського та видатного митця-графіка Г.І.Нарбута. Вони написали на захист "козака з мушкетом" спеціальну статтю, де висловилися у такий спосіб: "На жаль, великий і малий герби Української Передньої Республіки, а також велика і мала її печатки... не витримують ніякої критики з боку геральдичного... треба визнавати їх принаймі за чотири різних герби... Ми не можемо уявити собі, чим, роблячи це все, керувався художник, якому доручено було намалювати герб... Ми розуміємо тут самий характер знаку Володимира. Цей знак, принаймі на його срібних-монетах, має характер плетіння, тоді, як на прийнятих Ц.Радою гербах він такого характеру не має"¹³.

Слід зазначити, що кольорових зображень знаків Рюриковичів практично не збереглося; лише на двох мініатюрах Никонівського літопису є знак Юрія Долгорукого - червоний на білому наметі. Усі проекти гербів 1917 року передбачали золоті зображення на блакитному тлі. Хоча, наскільки нам відомо, у прийнятих

12. Янин В.Л. Актовые печати древней Руси. X - XV вв. - М., 1970. - Т. 1. - С. 155-158.

13. Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле. - 1918. - № I. - С.119-121.

Центральною радою законами про кольори герба а тризубом не йшлося, на різноманітних емблемах того часу вміщували жовтий або золотий знак на блакитному фоні. Так жовто-блакитний прапор, що, як побачимо, одержав свої барви від іншого старовинного герба, "передав" ці кольори тризубові лише 1918 року. Тому виконаний у такий спосіб знак слід вважати належним виключно до атрибутики специфічних державних утворень часів революції та громадянської війни.

Аж у проектах конституції, які розроблялися вже 1920 року, передбачався герб у вигляді "тризуба золотої барви на синьому тлі", причому підкреслювалося, що його мають право вживати тільки державні установи. Згодом М.Битицький опрацював цілу низку "державних інсигній" від нового "великого герба" (вкупі з "середнім" і "малим"), що своєю пишністю міг би затьмарити чимало гербів королівств та імперій, і до прапора "голови держави", яким уже не судилося бути використаними.

„Архангел Михаїл”

Пізніші дослідники дійшли висновку, що геральдичний образ архангела Михаїла комісія 1917 року оцінила невірно¹⁴. Цікаво, що тоді ж вийшла друком спеціальна розвідка "в оборону" цього символу. Вона була написана з приводу березневих демонстрацій у Києві 1917 р. Не надаючи значення "гербам за князівських часів" (які під час тих маніфестацій не вживалися зовсім), її автор пропонував обрати за герб саме зображення "архангела Михаїла" на противагу "козакові", "левові" й орлу з герба Чернігова, хоча теж не мав відомостей про вживання такого символу до часу польського панування. Така прогалина в інформації саме і призвела до того, що даний символ зазнав на засіданнях комісії фіаско.

Князі Давньої Русі відомі в історії під подвійними іменами: Володимир-Василь, Ярослав-Георгій тощо. Перше ім'я - світське, "князівське", друге - одержане при хрещенні. Святий, ім'я якого

14. Климкевич Р. Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики // Укр. Історик. - 1966. - № 1/2. - С. 87.

15. Різниченко В. Герб України. - Звенигородка, 1917.-15 с.

носила людина, вважався її покровителем; ще більшого значення надавали покровителям князів. З часів Ярослава Мудрого, наприклад, Георгій Побідоносець вважався покровителем усієї Русі. Архангел або ж архістратиг Михаїл був духовним патроном київського князя Святополка-Михайла Ізяславича, який 1100 року збудував у Києві собор Михайлівського Золотоверхого монастиря. Імовірно, вже з того часу покровитель воїнів і символ перемоги над язичництвом Михаїл вважався також покровителем Київської землі, що і дозволило його зображенню стати місцевим гербом¹⁶. Цьому сприяла популярність хрещеного імені Михайла у князівській родині, а відповідно і поширення такого зображення на князівських печатках¹⁷. До речі, амулет - "чернігівська гривна", який належав Володимир-Василію Всеволодовичу-Андрійовичу Мономаху, теж має зображення архангела Михаїла, хоча з відповідними хрещеними іменами воно і не пов'язане.

Можна припускати, що досить рано з'явилися і зображення архангела Михаїла у сріблі (білому кольорі) на червоному тлі. Його головними атрибутами на печатках були спис у правиці і Держава або щит у лівій руці. Після приєднання Київської землі до Польсько-Литовської держави гербом Київського воєводства стало зображення архангела з опущеними додолу мечем і піхвами - білого на червоному тлі.

Важливу роль відігравав геральдичний образ Михаїла у добу козацтва. Його зображення на головній корогві у часи Богдана Хмельницького дав підстави твердити, що він набув тоді значення загальнотериторіального символу тогочасної України.

Після возз'єднання українських земель з Російською державою герб із Михаїлом фігурує у Титулярнику ("Великій государевій книзі або Корені російських государів" 1672 р. Він залишався чи не найулюбленішим зображенням на козацьких військових прапорах¹⁸.

16. Див.: Арциховский А.В. Древнерусские областные гербы // Уч. зап. Моск. гос. ун-та им. М.В.Ломоносова. – 1946. - Вып. 93. История. - Кн. 1. - С.44-45; Румянцева В.В., Овсієнко О.Ф. Про Давні герби Києва // Архіви України. - 1980. - № 3. - С. 63-65.

17. Див.: Янин В.Л. Указ. соч. - С. 115-116.

18. На 36 прапорах слобідських полків ст. Михаїла зображено 9 разів, Богородицю - 8, Миколая Чудотворця - 7, Георгія - тричі (Іванов В.В. Прапори слобідських полків // Ювілейний Збірник на пошану □кад.. Д.Й.Багалія. – К.. 1927. – С. 745-747).

З ХУІІІ ст. у гербовниках Російської Імперії герб Києва зображався вже інакше: архангел у срібних шатах, із золотим німбом, з піднятим догори "огнистим" мечем і щитом, на блакитному полі щита. Але ще 1711 року, коли на знаменах російської армії вперше з'являються герби "провінцій і міст", чиї назви мали полки, на ротних прапорах Київських піхотного та драгунського полків ця фігура виконувалася золотом на червоному полотнищі.

Слід гадати, однак, що даний герб довгий час зберігав своє значення не лише в межах Київської губернії. Своєрідним свідченням на користь цього припущення може бути, наприклад, згадка у поемі Т.Г.Шевченка "Гайдамаки":

Не плачте, братія: за нао
І душі праведних і сила
Архістратиґа Михаїла.

З окремих джерел можна судити, що саме зображення архістратиґа Михаїла вважалося у ХІХ ст. національним символом України. Прапори з таким малюнком з'являлися і в Галичині напередодні подій 1848 р. Тому не дивно, що ідея єднання всіх українських земель знаходила тоді образний вияв у поєднанні на одному гербі архангела і лева; інколи лева вміщували на щиті, що його тримав архангел. Саме ці герби прикрашали "Історію України-Руси" М.С.Грушевського, герби, значення яких він пізніше, так рішуче заперечував.

"Лев"

Видатне місце в українській гербовій традиції посіло зображення лева, яке геральдисти того часу трактували, як символ сили, мужності, хоробрості, великодушності, відваги, влади. Як уже згадувалося, у часи феодальної роздробленості особливого значення набувають емблеми окремих територій і міст, причому, у південно-західних руських землях відчутним був вплив західноєвропейської геральдики.

Як відомо, місто Львів було назване так князем Данилом Галицьким на честь сина - Льва Даниловича. З цим найчастіше пов'язують виникнення місцевого герба. Лев, що спирається на скелю, фігурує на печатках князів Андрія і Лева Юрійовичів 1316 р., чим, вірогідно, продовжується давніша традиція. Він є також елементом щита на печатках Болеслава-Юрія Тройденевича 1335 р. і Володимира Опольського 1373 р. Герб Львівської землі ліг в основу герба її головного міста (самоврядування Львів

одержав 1356 р.). Найдавніша з відомих міських печаток, датована 10 січня 1359 р., мав зображення лева у тривежатій брамі. Виходячи з аналогій, що їх дослідники вбачають у польській геральдичній практиці, вони припускають, що зображення "лева виникло як територіально-династичний герб місцевої гілки Рюриковичів (у Польщі герб з орлом належав спочатку виключно володареві, згодом став символізувати також Краківське князівство і увійшов разом з елементами міської архітектури до складу герба міста Кракова), Десь у ХІУ ст. герб Львівської землі переважив за значенням герби Перемишльської, Волзької, Галицької і Холмської земель - став гербом усієї Червоної Русі, а згодом - гербом Руського воєводства у окладі Польської держави. Найдавніший опис кольорів цього герба є у розповіді польського історика Р.Длугоша про Грюнвальдську битву 1410 року. На блакитній короґві Львівської хоругви (кавалерійського загону) був зображений "жовтий лев, що сходить ніби на скелю"²⁰.

Революційні події 1848-1849 рр. в Австрії, у складі якої перебували тоді західноукраїнські землі, стимулювали піднесення національного руху у провінціях імперії. На цій хвилі у Львові виникла політична організація, що стала офіційним представництвом українського населення - Головна руська рада. У своїй відозві від 2 травня 1848 р. вона проголосила зображення золотого лева на блакитному тлі всеукраїнським національним гербом. Цей символ прикрасив короґви організованих у той час підрозділів національної гвардії, а згодом - відкритий у Львові Народний дім".

У вогнищі першої світової війни Австро-Угорська імперія почала розвалюватися. 1 листопада 1918 р. виникла Західно-Українська Народна Республіка. 13 листопада було видано „Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель

19. Див: Soohanlswioa K. Herb miasta Lwowa.- Lwow, 1933.- S.8-15; Маркевич О.В. Печатки міст України як джерело для дослідження мистецтва і архітектури // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. 2 секція. Спец. іст. дисципліни. - К., 1968. - С. 35ч-372; Крип'якевич І.П. До питання про герб Львова // Архіви України. -1968. - № 1. - С. 44-45.

20. Длугош Я. Грюнвальдская битва. – М.:Л., 196?. - С. 88.

бувшої Австро-Угорської монархії", який, зокрема, гербом цієї державності оголошував зображення золотого лева на синьому полі. Цей герб мав чинність до 22 січня 1919 р., коли ЗУНР офіційно об'єдналася з УНР, керованою вже Директорією.

"Козак з мушкетом"

Останній за часом появи старовинний герб, який претендував на роль державного символу 1917 року - "козак з мушкетом" або ж "лицар-козак зо самопалом". На підставі деяких джерел, зокрема літопису Григорія Грабянки, можна вважати, що печатка з таким гербом була надана запорізькому гетьманові польським королем Стефаном Баторієм 1576 року: "Той же король, видя у козаков мужество великое із татари на бранех... приола ім корогов, бунчук і булаву, і на печаті герб - рицар з самопалом і на голові ковпак перекирвлений..."²¹.

Докладний реєстр відомих науці козацьких печаток склав І.П.Крип'якевич²². Найдавніша з таких печаток була на листі гетьмана Ігната Василевича 1596 р. На ній був зображений "вояк, підпертий обома руками коло пояса, з шаблею з лівого боку", з написом "Копия войска запорозкого". Починаючи з печатки Гаврила Крутневича (1603 р.), козак зображався "в ході, звернений півпрофілем, з шаблею при боці і з рушницею на лівім рамени". Написи на печатках звичайно були типу "печать войска его королевское милости запорозкого", а згодом "печать малой росіи войска его црского пресвѣтлого велічества запорожского". Подібний герб надруковано і у виданому 1622 року "Верше на жалосный погреб зацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного".

Як подає Р.Климкевич, автор багатьох розвідок з української геральдики і відповідних розділів у різних виданнях "Енциклопедії українознавства", під час Визвольної війни "лицар-козак зо самопалом" був однією з вищих ознак козачої державності - поряд з "архангелом Михаїлом", який тоді правив за символ країни, і особистим гербом гетьмана. Він міг зображатися червоним кольором на золотому тлі, фігурував головним чином на гетьманських печатках як символ "козацтва і народу"²³. На печатках Війська запорізького

²¹ Українська література Ш) ст. - К., 1983. - С. 450. - (Бібліотека української літератури).

²² Крип'якевич І. З козацької сфрагістики // Зап. Наук. тов. ім. Шевченка. - Львів, 1917. - Т. 123/124. - С. 1-16.

²³ Klimkewich. R. National emblems // Ukraine: Concine Encyclohaedia. - Toronto, 1963. - Vol.1/ - P.33.

до цього символу додавався встромлений у землю спис.

Однак у ХУІІІ ст. саме "козак" посів серед усіх інших існуючих тоді знаків чільне місце. У пресі неодноразово вже наводилася цитата з рапорту лубенського полковника Кулябки гетьманові Розумовському 1758 року. Там йдеться про те, що сотенні корогви полку мали бути виконані, "...положив герб з єдної сторони національній..."²⁴. До рапорту додано "Абрис", який зображав цей "національний герб" - "козака" у вишуканому картуші.

На деякий час, очевидно, "козак" набув значення етнічного символу України. Він перестав уживатися після скасування гетьманської влади 1764 року і був замінений у офіційному вжитку гербом для "Малоросійської колегії".

Прапори

Як і герби., прапори на Україні мають свою історію, коріння якої сягає часів Київської Русі.

Давні стяги і корогви

Давньоруські прапори, які поступово витіснили інші відзнаки давніх слов'ян - "чолки", мали вигляд витягнутих трикутників, їхні полотнища були здебільшого червоного кольору. Одним із джерел у даному, випадку в мініатюрі Радзивіллівського чи Кенігсберзького літопису ХУ ст., який, очевидно, пов'язаний з давнішими оригіналами. У червоний колір на цих мініатюрах забарвлено також більшість щитів воїнів, значно рідше трапляється жовтий, ще рідше - інші кольори. На мініатюрах "Сказання про Бориса і Гліба" теж маємо щити червоні, а прапори - червоні і сині; у Радзивіллівському літопису Бориса зображено з "чолкою" - бойовим значком з червоними китицями, схожим на пізніші бунчуки. Для порівняння слід зазначити, що на мініатюрах Лицьового зводу третьої чверті ХУІ ст., який відбиває реалії Північно-Східної Русі, прапори, як правило, теж червоні, ала часто-густо з жовтою смугою вздовж древка, а величезна більшість щитів - жовтого кольору²⁵.

24 Заметка о козацких знаменах // Киевская старина. -1890. - Т. 31. - Окт. - С.154-155.

25 Див.: Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как

Як свідчать історичні матеріали, червоний колір мали перші прапори практично в усіх країнах. Стяги виникають як прапори особисті, одна із зовнішніх ознак влади, (під час бою стяг позначав місце воєначальника), тому помітний колір якнайкраще відповідав задуму підкреслити могутність володаря. У зв'язку з цим не дивно, що і серед половецьких трофеїв князя Ігоря Святославича, як повідомляє "Слово о полку Ігоревім", були "чрьлень стягъ, бѣла хорюговъ, чрьлена чолка, сребрено стружие (древко. - Авт.)". Втім, на наш погляд, це місце у "Слові..." можна розуміти і як відмову князя від військової здобичі: мовляв, його задовольняли атрибути своєї гідності, вкриті славою перемоги.

Після прийняття християнства на прапорах з'являються зображення релігійного змісту, переважно святих - покровителів того чи іншого князя або землі. У часи феодальної роздробленості прапори найчастіше набувають форми чотирикутників з клином на вільному кінці. Серед кольорів - головним чином червоний, рідше-білий і блакитний (іноді у поєднаннях), ще рідше - жовтавий. Могли зображуватися хрести, світила, князівські знаки; за верхів'я правили хрести, волосяні китиці, списоподібні наконечники²⁶.

Коли набули поширення територіальні герби, прапори-корогви здебільшого повторювали їхні малюнки. Ця особливість закріпилася на землях, які увійшли до складу Польського королівства і Великого князівства Литовського. У Грюнвальдській битві Львівська (Леопольська) хоругва мала, як вже згадувалося, блакитну корогву з жовтим левом, Перемишльська - блакитну з жовтим двоголовим орлом, Холмська - зелену з білим ведмедем між трьома деревами, три Подільські - білі із сонячним ликом, Галицька - білу з чорною галкою у короні. У складі війська великого князя литовського були хоругви Київська, Пінська, Берестейська, Дрогнчинська, Мелницька, Кременецька, Стародубоцька та ін. 20 хоругв мали червоні корогви з гербом "погонь" - воїном в обладунку на білому, чорному, гнідому або рябому коні, решта 10 - червоні з білими знаками, "якими Вітовт таврував своїх коней", тобто "Гедіміновми стовпами"²⁷. Коли на українські землі було

исторический источник. - М., 1944. - С.20, 63-66, 127, 160-167, 175.

26 Климкевич Р. Прапор // Енциклопедія українознавства. Т. 2: Словникова частина. - Париж; Нью-Йорк, 1955. - Ч.6. - С.2308 -

поширено польський державний устрій, з'явилися прапори воєводств і повітів, які розрізнялися за формою, а також магістратів і цехів у містах. Прапором Київського воєводства, наприклад, стало зелене полотнище, на одному боці якого був зображений срібний "архістратиг Михайл" на червоному щиті, на другому - чорний ведмідь на срібному щиті²⁸.

Прапори козацтва

Новий етап у розвитку прапорів на Україні пов'язаний з виникненням козацтва, з Визвольною війною та зародженням особливої державності.

Серед козацьких прапорів найчастіше зустрічаються прямокутні або трапецієвидні полотнища. Значки дрібних підрозділів були переважно трикутними. Найпоширенішими кольорами цих відзнак були червоний і малиновий. Цю традицію іноді пов'язують з впливом клейнодів, що їх надавали козакам польські, королі, тобто з впливом традиційних кольорів польської геральдики. Так, Богдану Хмельницькому при постановленні гетьманом разом з булавою і військовою печаткою були вручені "корогов королевська златописанная, барзо красная; бунчук тож велце модний з позлоцістою галкою і деревцем"²⁹. Можна також припустити і зв'язок з давньою місцевою традицією військових стягів, яка могла зберегтися так само, як зберіг своє значення образ св. Михаїла.

Є свідчення, що при від'їзді з-під Львова "їхав так Хмельницький, як oantesiquane cosacorum... , за ним хоругва нова червона, бунчук з кінського білого хвоста, над ним несений Абданк з хрестом гафтований, з китайки білої барви; а друга була з образом сьвятого Михайла, прикрашена, а він наскрізь копем пробиває дракона. За тими, хоругвами наступали інші хоругви, котрих було трийцять чотири plus minus, - на них було видно ріжні делінеації гербовні майже всіх воєводств та далеких держав - крім білого орла..."³⁰.

27 Длугош Я. Указ. соч. - С. 88-89, 90-91, 202-203.

28 Климкевич Р. Прапор. - С. 2308.

29 Літопис Самійла Величка // Українська література XVIII ст. - К., 1983. - С. 497.

30 Крип'якевич І. Прапор Хмельницького // Неділя. - Львів, 1911. - № 6, 4 лют. - С. 3.

Державних прапорів у сьогоднішньому значенні цього терміна XVII сторіччя не знало. Найвищий символ держави був єдиний, і в цій якості виступав червоний прапор із зображенням Михаїла. Його супроводжують бунчук - одна із зовнішніх ознак гетьманського достоїнства і прапор з особистим шляхетським гербом гетьмана ("абданк" являв собою візерунок на зразок срібної латинської літери "W" із золотим хрестом).

Про полкове козацьке прапорове "господарство" того часу дають уявлення описи прапорів Чернігівського полку і прапорів, які були у Києві 1651 року³¹. З 12 прапорів Чернігівського полку усі - індивідуальних зразків. 10 мають зображення хреста, у більшості випадків у поєднанні з півмісяцем і зірками: ця традиційна козацька символіка відбивала ідею захисту рідної землі від турецько-татарської загрози. На одному полотнищі зображено св. Георгія. Тут маємо 4 випадки поєднання червоного кольору з білим, 2 - білого з блакитним, 2 - білого, червоного і блакитного, 2 - сірого з білим, 1 - червоного, блакитного і жовтого, 1 - сірого, білого і блакитного. Є також чорний хрест, зелена зірка і строката "штучка від намету".

12 київських прапорів доцільно розділити на три групи. Першу становлять стяги унікального характеру: "прапор, прив'язаний до значка п. г/етьмана/" (бордовий з цеглястими хрестом і півмісяцем, червоною зіркою) і прапор явно польського походження (червоний з білим орлом у короні). У другій групі прапорів, схожих на козацькі стяги Чернігівського полку, маємо два поєднання червоного з білим, по одному випадку-блакитного з жовтим і червоно-білого поєднання з чорним, блакитним і цеглястим, одне поєднання жовтого з чорним. Третю групу становитимуть три прапори, що об'єднуються зображенням лука у кільці; воно пов'язується в літературі з емблемою Київського магістрату, внаслідок чого можна припустити, що ці прапори могли належати магістратській сторожі або цехам. Один з них - блакитний з жовтим луком, другий - жовтий з блакитною смугою і цеглястим луком, третій - цеглястий з жовтим луком, зеленим хрестом і блакитною смугою.

На основі таких підрахунків кольорових співвідношень на цих прапорах у пресі вже робилися певні висновки. Однак, на нашу думку, при цьому недостатньо враховувалася специфіка такого

31 Ісаєвич Я.С. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Укр. іст. журн. - 1963. - № 1. - С. 85-87 .

історичного джерела, як військові прапори того часу. Їхня особливість полягає у тому, що ці стяги служили меті не стільки відрізнити своє військо від супротивника, скільки розрізнити окремі частини і підрозділи власного війська для полегшення керівництва бойовими діями. Тому строкатість була тут цілком доречною. Неможливо, оскільки, встановити "національні кольори" Росії на матеріалі прапорів стрільців ХУІІ ст. або полків Петра І, найрізноманітніших за кольоровими поєднаннями. Вважаємо, що відомі на сьогодні козацькі прапори ХУІІ ст. дають дослідникам лише змогу стверджувати, що те або інше поєднання кольорів "не чуже" військовій атрибутиці того часу. Інша справа - усталені особливості головного прапора країни.

Традиції козацьких прапорів продовжувалися і розвивалися протягом ХУІІІ століття. У розпорядженні сучасних дослідників є кілька документів того часу і описів зібраних прапорів.

З повідомлення полковника Черняка видно, що перед 1717 р. сотенні корогви Полтавського полку виготовлялися з блакитного лудану і мали "крижі" (хрести) з лудану жовтого. Існували також полкові корогви і прапор³².

Прапори слобідських полків (Острогозького, Сумського, Харківського, Охтирського, Ізюмського) були описані В.В.Івановим³³. На 36 стягах є зображення релігійного змісту, російського герба, вензеля Анни Іоанівни, гербів неясного характеру. Кольори зазначено лише частково для двох прапорів Ізюмського полку: на полковому – зображено жовтий хрест, а на прапорі Балаклійської сотні з одного боку – на жовтій землі червоний хрест під короною і блакитними лаврами, з іншого – червоний хрест на білій землі.

1745 року в Орлянській сотні Полтавського полку були "корогов зеленая голевая и значок голевой жолтій"³⁴.

З вищезгаданого рапорту полковника Кулябки відомо, що "сотенні знамена" Лубенського полку 1758 року планувалося виготовити із світлоголубої голі; з одного боку мав бути зображений "козак з мушкетом" по золотій "землі", з іншого - полковий герб на срібній "землі". На світлосиньому сотенному прапорі Лубенського полку, що зберігся, зображений "козак" у червоному та синьому одязі, всередині вишуканого картуша, виписаного

³² Заметка о козацких знаменах. - С. 153-154.

³³ Іванов В.В. Вказ. праця. - С. 745-744.

³⁴ Заметка о козацких знаменах - С. 154.

жовтою г брунатною фарбами. По боках картуша жовтою фарбою зображено гармати, мортири, литаври та сигнальні труби, булаву і бунчук, а також чотири прапори з жовтими російськими двоголовими орлами: два синіх, малиновий і фіолетовий. З другого боку прапора "рука гримає золотий хрест, який дві людські фігури (ангели?) осіняють пальмовим гіллям " і віршований напис³⁵.

Блакитний колір мав і прапор Домонтовської сотні Переяславського полку 1762 року, на якому теж було зображено "козака" у візерунчастому картуші із списками, бунчуками, прапорцями з орлом і вензелем, гарматами, ядрами і литаврами³⁶ ".

Таким чином, протягом ХУІІІ ст. розвивається до певної міри "уніфікація" кольорів і зображень на прапорах козацьких полків, її можна пояснити оформленням козацтво як специфічної складової частини російського війська того часу, що сприяло відносному усталенню зразка знамен для цього різновиду збройних сил. У Росії фіксовані (з погляду зображень) зразки знамен мали гвардія, армійська піхота, кіннота, гарнізонні частини та ін. (у кожному полку зберігалася особлива колористика полотнищ, але у 30-х рр. ХУІІІ ст. число її варіантів скоротилося до шести). Зображалися звичайно державний герб (на полковому) і герб міста, ім'я якого носив полк, - на ротних прапорах. На українських козацьких прапорах бачимо подібну систему, але доповнену "проміжним" - "національним" гербом.

Меншою мірою ця тенденція позначилася на прапорництві Січі, чий знамена залишалися досить строкатими. Її велика корогва у ХУІІІ ст. залишалася червоною із зображеннями з одного боку - архангела Михаїла, а з іншого - білого хреста з золотими сонцем, півмісяцем і зірками. Прапори куренів і паланок були переважно малиновими, а для морських походів використовувалися особливі пропори - білий із зображенням св. Миколи і червоний із зображенням козацького корабля³⁷.

Про корогви Запорізького війська 1759-1774 рр. дає уявлення колекція, яка зберігалася перед Великою Вітчизняною війною в Ермітажі³⁸. З 14 прапорів чотири - різних відтінків червоного

³⁵ Заметка о козацких знаменах. - С. 153-156; Апанович О.М., Збройні сили України першої половини ЦІ ст. - К., 1969. - С. 48-49, вкл.

³⁶ Модзалевоцький В., Нарбут Г. Вказ. праця. - С.126.

³⁷ Климкевич Р. Прапор. - С. 2309.

³⁸ Макаренко М. Запорізькі клейноди в Ермітажі // Україна. - 1924. - Кн. 3. - С. 25-34.

кольору, були стяги оранжевого, жовто-зеленого, рожево-палевого, темно-палевого кольорів, сіро-блакитний з рожевим, зелений з жовтим, жовтавий з синім. Серед короїв є дарована Катериною II 1763 р. (жовта з білим), а також дві, виготовлені коштом кошових отаманів - Федоровича 1759 р. (жовта) і Калнишевоцького 1764 р. (блакитна з написом у рамці із золотих смужок вздовж краю).

Жовто-блакитний і синьо-жовтий

Західноукраїнські землі з 70-х років ХУІІІ ст. перебували під владою Австрійської імперії. Прапором Австрії з 1786 р. було червоно-біло-червоне полотнище, широко вживався також прапор правлячої династії Габсбургів - чорно-жовтий. Існували також територіальні прапори: для "королівства Галиції і Лодомерії" у різний час були прийняті блакитно-червоно-жовтий, блакитно-червоний і червоно-блакитний, для Буковини - блакитно-червоний.

Австрійський уряд здійснював на підвладних йому землях колоніальну політику, намагаючись, за словами Ф.Енгельса, "кожну з різних націй, підкорених австрійському пануванню, держати в шорях за допомогою всіх інших націй, які перебували в такому ж становищі"³⁹. У Східній Галичині привілеями користувалася польська шляхта, на Буковині - румунські феодали, у Закарпатті, яке перебувало у складі Угорського королівства (його королем був австрійський імператор), - угорські.

Коли в Австрійській імперії вибухнула буржуазно-демократична революція 1848-1849 рр., це викликало як загострення соціальних суперечностей, так і значне пожвавлення національно-визвольних рухів. Уряд, що опинився у скрутному становищі, але сподівався зберегти владу, був змушений задовольняти певні вимоги національної буржуазії. Таким чином у Львові 2 травня 1848 р. і виникла вищезгадана Головна руська рада. Цей орган прагнув очолити політичний і національний рух українського населення Галичини, пропагував ідею національного відродження і особливу символіку. Проголосивши своїм гербом старовинний символ галицьких князів - зображення лева. Головна руська рада прийняла і відповідний прапор. За геральдичними приписами він став жовто-блакитним: угорі - жовтий(золотий)

³⁹ Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Шмоччяні // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. - Т.8. - С.29.

колір знака - лева, внизу - блакитний колір гербового щита*. З того часу жовто-блакитне полотнище досить широко вживалося на західних українських землях, набуваючи у рамках Галичини символу національно-визвольного руху.

Внаслідок буржуазно-демократичної революції 1848-1849 рр. Австро-Угорщина (таку назву дістала імперія у 1867 р.) за рівнем соціально-політичного розвитку певною мірою випередила царську Росію. Це, зокрема, призвело і до того, що, як відзначав В.І.Ленін, "...в цілому ряді випадків пригноблені народності, які живуть по окраїнах (Російської імперії - Авт.), мають своїх сородичів по той бік кордону, які користуються більшою національною незалежністю (досить згадати хоча б по західному і південному кордону держави - фіннів, шведів, поляків, українців, румунів)⁴⁰.

Процес формування української буржуазної нації - історично закономірний, але дуже запізнений внаслідок несприятливих історичних обставин - розвивався, врешті-решт, по обидва боки російсько-австрійського державного кордону. Цей процес мав свою відповідну символіку, і оцінювати як даний напрям суспільного розвитку, так і, зрештою, його атрибутику, слід, очевидно, з лєнінських позицій. "Буржуазія, яка природно виступає на початку всякого національного руху гегемоном (керівником) його, називає практичним ділом підтримку всіх національних прагнень... Оскільки буржуазія нації пригнобленої бореться з гноблячою, остільки ми завжди і в усякому разі і рішучіше всіх за, бо ми найсміливіші і найпослідовніші вороги гноблення. Оскільки буржуазія пригнобленої нації стоїть за свій, буржуазний націоналізм, ми проти"⁴¹.

Після того, як перервалася традиція своєрідної символіки козацького війська, довгий час на території України, яка перебували у складі Російської імперії, питання про національну символіку не

* Подібне походження має прапор Польщі - біло-червоний, від білого орла на червоному тлі, червоно-жовто-чорний прапор Бельгії - від золотого лева з червоними пазурами і пащею на чорному щиті. Чорно-жовтий прапор Габсбургів походив від чорного орла на золотому тлі, тощо.

⁴⁰ Ленін В.І. Про право націй на самовизначенні // Повне зібр. творів. - Т. 25. - С. 258.

⁴¹ Там же. - С. 259-260, 262.

порушувалось. Ця тема з'явилася на шпальтах газет лише після першої буржуазно-демократичної революції 1905 р. Уявлення про національну символіку України поширювалося головним чином завдяки зв'язкам з Галичиною. Процес йшов не без труднощів. Оскільки традиції галицького герба мало що означали для місцевого населення, шукали інших пояснень кольорів прапора. "По газетах писали, що воно колись так було на цілій Україні, бо, мовляв, блакитна барва відбиває чудове блакитне небо українське, а жовта - вигорілий від сонця степ, чи золоті лани збіжжя, а то мало що не саме сонце"⁴². Спроби такого переосмислення призвели до того, що часто-густо прапор почали "перевертати" так, що він ставав блакитно-жовтим. Такі прапори зустрічалися і у Галичині, що інколи пов'язують із впливом чорно-жовтого прапора Габсбургів. Крім того, тут пам'ятали і про козацьку символіку - відзнакою членів "січей" - гімнастичних товариств, що поширилися в Галичині після 1900 р., були малинові стрічки.

Під час першої світової війни жовто-блакитна символіка активно пропагувалася різними буржуазними організаціями, зокрема у таборах військовополонених на території Німеччини та Австро-Угорщини. Поштовхом до її поширення стала Лютнева революція 1917 р., після якої національно-визвольний рух вийшов на якісно новий рівень. 16 і 19 березня 1917 р. у Києві відбулися великі маніфестації під такими прапорами. 12 березня демонстрація солдатів-українців гарнізону під жовто-блакитними прапорами відбулася у Петрограді. З такими ж символами, наприклад, брав участь у святкуванні Першого травня гарнізон Катеринослава⁴³.

Центральна рада утворилася на початку березня 1917 р. У травні вона висунула перед Тимчасовим урядом ряд вимог (щодо автономії України у складі Росії, виборів місцевим населенням представника центрального уряду на Україні, українізації державних установ тощо! які В.І.Ленін характеризував як "найскромніші і найзаконніші"⁴⁴. Відмова Тимчасового уряду виконати ці вимоги

⁴² Скотинський Т. Український герб та прапор. - Львів, 1935. - С.3-4.

⁴³ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. - Ужгород, 1932. - Т.1. - С. 46, 48, 61-62.

⁴⁴ Ленін В.І. Україна і поразка правлячих партій Росії // Повн. збір. творів. - Т. 32. - С.278.

привела до видання Центральною радою і універсалу і створення нею виконавчого органу - Генерального секретаріату. Українську Народну Республіку було проголошено 7(20) листопада 1917 р. Колишній голова Генерального секретаріату В.Винниченко згодом писав, що "...Ми рішуче нічого не міняли в суті тої державності, що була за часів Тимчасового правительства... Ми тільки міняли національну форму її, - замість біло-синьо-червоного прапору ми вішали жовто-блакитний"⁴⁵.

Питання про державну символіку цієї республіки було поставлене, як зазначалося, у вересні 1917 р. Таким чином, протягом певного часу українська символіка існувала не як державна, а виключно як національна. У цій своїй якості на даному етапі вона протиставлялася не червоному прапору революції, а прапору повалені імперії.

Треба додати, що у ті часи висловлювалася і точка зору, згідно з якою національним українським прапором слід вважати все ж таки малиновий - за прапором Запорізької Січі. Пропонувалося також об'єднати усі три кольори. Перша українська військова частина, створена у травні 1917 р., - полк ім. Богдани Хмельницького - одержала малинове знамено з портретом гетьмана*

Коли вирішувалося питання про державну символіку УНР знову виникла суперечка про порядок кольорів. Спочатку, 16 січня 1918 р., був затверджений військово-морський прапор (з тризубом), а у березні 1918 р. - державний, який завдяки рішучій позиції М.Грушевського, що обстоював значення геральдичних правил, мав жовту смугу зверху. З цим, однак, не погоджувалися прихильники "блакитно-жовтого з його історично і геральдично необоснованою, але все-таки поширеною... символікою неба над ланами..."⁴⁶ У часи гетьманської "Української Дер;шви", а потім Директорії використовувався блакитно-жовтий прапор. Військові формування цих державних утворень користувалися обома варіантами прапорів, були і наслідування козацьким стягам минулого.

⁴⁵ Винниченко В. Відродження нації. - Київ; Відень, 1920. -Ч.2. - С. 108.

* Дві сотні цього полку під час листопадових подій 1917 р. у Києві взяли участь у обороні "Арсеналу" проти частин військового округу (Дорошенко Д. Назв. праця. - С. 169-175, 350).

⁴⁶ Климкевич Р. Діяльність Михайла Грушевського... - С. 89.

1 листопада 1918 р. синьо-жовтий прапор було піднято на Львівській ратуші. Він отав державною відзнакою утвореної через два тижні Західноукраїнської Народної Республіки. У 1920 -1939 рр. на Західній Україні, яка перебувала під владою Польщі, був поширений жовто-блакитний прапор. Крайовим прапором Закарпаття у складі буржуазної Чехословаччини був установлений блакитно-жовтий. На кілька днів у березні 1939 р. він став державним; коли Чехословаччина стала жертвою фашистської агресії, тут було зроблено спробу проголосити утворення нової держави - Карпатської України (придушену хортистськими військами).

Доля давніх символів

Історія примхливо розпорядилася долею старовинних прапорів барв і гербів, що в різний час почали своє життя на території нинішніх українських земель. Блакитна смуга з 1949 року поєдналася з червоним кольором на державному прапорі УРСР*. Золотий лев у міській брамі на синьому тлі і досі символізує місто Львів (новітній герб затверджено 1967 року), а самостріл з давньої печатки магістрату отав луком у сучасному гербі Києва.

Традиція червоного прапора, то зриваючись, то поновлюючись, — тягнеться через усю історію України, беручи початок у Київській Русі і наповнюючись на кожному історичному етапі новим соціально-політичним змістом. Давньоруські стяги перегакуються з червоними та малиновими вищими відзнаками козацького війська і створеної ним державності, які існували до ліквідації Січі та українського врядування царизмом. Вже як символ пролетарського руху червоні прапори з'являються на Україні у ХІХ ст. (такий прапор

* "Офіційні документи, які пояснюють символіку розцвітки нових прапорів: (тобто затверджених як прапори союзних республік у 1949 - 1954 рр. - Авт.), не видані. Однак історія республік, їхнє географічне розташування і малюнки гербів дозволяють з достатньою достовірністю пояснити значення кольорів на державних прапорах союзних республік. (. . .)

На прапорі Української РСР лазурова смуга символізує велич і красу народу; із знаменами лазурового кольору українці під проводом Богдана Хмельницького боролися за національно визволення" (Иванов К.А. Указ. соч. - С. 32 - 33).

було, зокрема, піднято на барикаді під час повстання у Львові 1 листопада 1848 р.), майорять над рядами демонстрантів і повстанців під час революції 1905 р., Лютневої революції, і, нарешті, стають головним символом Великого Жовтня.

Жовто-блакитний прапор - відгомін старовинної територіальної символіки - з'явився як етнічний символ українського населення в Австрійській імперії під час буржуазно-демократичної революції 1848 року і у даному регіоні виконував цю функцію загалом майже століття. 1917 року він став символом національного руху, що розвивався з особливою силою як реакція на падіння Російської імперії, у Східній Україні поєднання цих кольорів у той чи інший спосіб траплялося у традиції бойових знамен козацтва ХУІІ-ХУІІІ ст., яка не встигла цілком оформитися, а також у колористиці місцевих територіальних та міських гербів.

Буржуазно-демократична революція не розв'язала наболілих, питань ні у Російській державі в цілому, ні на Україні. Українська буржуазія, яка прагнула очолити національний рух, занадто пізно вийшла на політичну арену, де на роль гегемона вже рішучо претендував робітничий клас. Надзвичайно коротка з точки зору історичного процесу дистанція між революціями Лютневою і Жовтневою - буржуазно-демократичною і пролетарською - не дала змоги цьому символу набути значення справді загальнонародного, оскільки найбільш революційна частина населення вже йшла під червоними прапорами міжнародної солідарності трудящих.

Обираючи жовто-блакитний прапор на роль прапора створюваної нею держави, Центральна рада нічого не вигнала, а використала ту етнічну символіку, яка вже існувала. Таке явище взагалі характерне для всіх буржуазно-демократичних і національно-визвольних революцій. Долю жовто-блакитного прапора у Східній Україні під час революції і громадянської війни вирішили, з нашої точки зору, кілька факторів.

По-перше, функціонування цієї символіки було обмеженим спочатку "у просторі" (лише у Західній Україні), а потім "у часі" (період її "мирного" поширення на території Східної України тривав, власне, менш ніж рік). По-друге, цей прапор став державним символом УНР, ще не утвердившись як загальнонаціональний, і в очах сучасників став пов'язуватися вже не і ідеєю національного відродження, а з конкретною політикою відповідних урядів.

По-третє, на долі жовто-блакитного прапора позначилися

особливості становлення символіки Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вона відбувалася під червоними прапорами, що символізували ідею єдності пролетарів усього світу, без будь-яких національних розмежувань. Про якість використання біло-синьо-червоного прапора, який довгий час уособлював імперську Росію, а потім - буржуазну Російську республіку, остаточно витіснивши чорно-оранжево-білі кольори царської кокарди, не могло бути й мови з огляду хоча б на те, яке значення мав цей прапор для населення національних окраїн колишньої "тюрми народів". Тому прапором Російської республіки Рад закономірно став інтернаціональний - червоний, а за цим зразком виникли і червоні прапори соціалістичних держав у Естонії (Естляндська Трудова Комунa), на Україні, у Білорусії, Азербайджані, Далекосхідній республіці, Грузії, Вірменії*.

Втім історія знає епізод, коли червоний і жовто-блакитний прапори поєдналися. Україна була проголошена Республікою Рад 12(25) грудня 1917 р. 17(30) грудня було створено уряд - Народний Секретаріат, а 26 січня (8 лютого) 1918 р. Радянську владу було встановлено у Києві. Як повідомляє очевидець, на будинку, де тоді містилося Народне секретарство у військових справах, "висів червоний прапор... в куточку, зверху біля деревка, були нашиті дві смужки - жовта і блакитна"⁴⁷.

Треба думати, що це був один з варіантів державної символіки соціалістичної української держави, сама назва якої тоді ще не усталилася (до 16 січня 1919 р. у державних документах вона називалася Українською республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, Українською Народною Республікою, Українською робітничо-селянською республікою тощо). Декретом ВЦВК від 13 квітня 1918 р. прапором Російської республіки був установлений червоний з написом "РСФСР". За цим зразком розроблялися прапори інших радянських республік. За прийнятою на III Всеукраїнському з'їзді Рад 14 березня 1919 р. Конституцією (ст. 35) "торговельним, морським і військовим прапором" Радянської України стало червоне полотнище, у верхньому куті якого були вміщені

* Прапори Хорезмської (1920) і Бухарської (1921) народних соціалістичних республік були червоно-зеленими, з використанням символіки ісламу.

⁴⁷ Дорошенко Дм. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918). - Львів, 1923. - Ч. 2. - С. 66.

золоті літери "У.С.С.Р." або напис "Українська Соціалістична Східна Республіка"⁴⁸ (за тодішньою вимовою).

Далі на східних українських землях жовто-блакитні прапори були знані лише як символіка антирадянських сил. Після возз'єднання українських земель 1939 року ці прапори пов'язувалися вже з горезвісною діяльністю ОУН.

Власне кажучи, практично не було такого старовинного символу, який би не прагнули використати у своїх інтересах буржуазні діячі усіх гатунків. Це добре видно на прикладі старовинних гербових знаків.

Знак тризуба, наприклад, після перевороту 29 квітня 1918 р. привласнив "гетьман всієї України" П.Скоропадський, прикрасивши ним свою печатку, особистий герб і погони та різноманітні службові прапори "Української Держави". Він не міг обійтися без цього символу хоча б тому, що його уряд змушений був і надалі користуватися для грошового обігу "знаками Державної скарбниці" УНР. В офіційних описах кредитових білетів, що їх друкував гетьманський "Державний вісник" (13 червня, 24 серпня, 1 жовтня, 28 листопада 1918 р.), даний знак спочатку відверто найменовано "гербом У.Н.Р.", а далі - вже просто "гербом України" чи "українським гербом". Після того, як 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади, "тризуб" придався як головна окраса особистої печатки "Головному Отаману" С.Петлюрі.

Білий або чорний тризуб на синьо-жовтому тлі мали як нарукавну нашивку націоналістичні формування у складі німецько-фашистських військ. Оунівці вживали його, "прикрашаючи" вістря піки. Цей знак досі править за символ т.зв. "уряду УНРеспубліки в екзилі", "Світового конгресу вільних українців" (разом із земною кулею) та ряду інших політичних організацій, що діють за кордоном.

Але у згаданій вище гетьманській печатці "тризуб" відіграв роль лише так званого "нашоломника", тобто у геральдиці — горішньої прикраси гербового зображення. Головним же елементом печатки був старовинний герб Війська Запорізького. Він не міг не припасти до вподоби гетьманові, який прагнув здаватися спадкоємцем давньої традиції. Справдилося, таким чином, застереження М.С.Грушевського, бо у цьому випадку саме і хотіли справити вра-

⁴⁸ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства УССР. - Харьков, 1919. - № 19. - С.281-282.

ження "відродження старого". "Козакові з мушкетом" знайшли місце також на корабельному прапорі військового міністра тощо.

На прапорі командуючого флотом 1918 року „побував” архангел Михаїл. Зображення лева під час Великої Вітчизняної війни прилаштували на петлицях дивізії СС "Галичина"; він досі фігурує на емблемі емігрантської організації "ветеранів УПА".

* * *

Наведений матеріал, на нашу думку, дає змогу зробити такі висновки.

В історії східнослов'янських народів, у тому числі й українського, форми державної організації неодноразово змінювалися. Кожна з них давала напрям розвитку державної символіки відповідно власного соціально-історичного змісту.

Ранньофеодальна держава Київської Русі послуговувалася особистою символікою князів - знаками Рюриковичів. Феодальна роздробленість, часті переміщення володарів по "столах" різних князівств сприяли виникненню тією чи іншою мірою усталених територіальних символів ("архангела Михаїла", "лева" та ін.), розвиток яких протягом тривалого часу внаслідок відомих історичних обставин перебігав у рамках геральдичних систем інших держав - Великого князівства Литовського і Речі Посполитої.

Зростання національно-визвольного руху, оформлення нової державності у ХУІІ ст., обставини початкового періоду перебування українських земель у складі Російської держави сприяли перетворенню символіки особливого соціального стану - козацтва - на державну і до певної міри на етнічну, загальнонародну. У ХУІ ст. ця символіка переважила за значенням стару територіальну. Ця традиція була перервана діями самодержавства наприкінці ХУІІІ ст.

Розвиток національно-визвольного руху в межах Австрійської імперії, революційні події 1848 року призвели до відновлення старого герба Львівської землі, перетворення його на своєрідний національний символ. Дальшим виявом цієї традиції стало прийняття гербу ЗУНР, а до сьогодні - відновлення історичного герба міста Львова.

Усі згадані вище гербові символи по праву належать історичному минулому, втілюючи у собі конкретні етапи історії Давньої Русі та України. Інша справа, що геральдична діяльність Центральної ради, а згодом гетьмана і Директорії наклала на сприйняття історичної символіки специфічний відбиток.

Замість закономірного (і пропонуваного М.С.Грушевським) творення нових державних символів діячі Центральної ради віддали перевагу історичному підходу до справи. Внаслідок цього знак одного і того ж самого накреслення відомий в історії у трьох "Іпостасях": по-перше, як варіант особистого знака давньоруського князя Володимира Святославича, який репрезентував його владу у стосунках з підлеглим населенням і, ймовірно, у зносинах із зовнішнім світом під час його правління (980-1015); по-друге, як запроваджений 1918 року герб абсолютно певної державності; по-третє, як сталий елемент емблематики різноманітних політичних організацій цілком визначеного спрямування. Цю спробу "перекинути місток" через віки не можна вважати вдалою ні з погляду вихідних міркувань, ні з погляду наслідків: з одного боку, знак князя Володимира не належить виключно історії жодного із східнослов'янських народів, з другого ж боку, у пам'яті багатьох людей, що живуть сьогодні, цей символ тепер пов'язаний з подіями часів громадянської війни, з подальшою діяльністю антирадянських сил. З цим мусить рахуватися кожен, хто вбачає у "тризубі" сучасній національний символ українського народу*.

Що ж стосується жовто-блакитного прапора, то його виникнення у середині XIX ст. було з точки зору історичного процесу цілком закономірним. Революційні події 1848-1849 рр. дали життя не лише йому, а й кільком іншим національним символам європейських народів, які існують і донині. Іншого прапора, який вповодж тривалого часу претендував би на роль національного символу, в українській історії вироблено не було.

Ідею національної символіки як такої у сучасних умовах нема підстав відкидати. Її існування не суперечить червоному прапору міжнародної солідарності трудящих, як не суперечить існування і розквіт націй за соціалізму ідеям інтернаціоналізму. Ідея рівності усіх націй і народностей, політична суть Радянського Союзу

* З символами таке трапляється. Ще страшніша доля випала хрестові із загнутими кінцями, одному з найдавніших орнаментальних мотивів у мистецтві Індії, Європи, Африки, який асоціювався колись із сонцем, схрещеними блискавками тощо. Запозичена із санскриту назва цього знаку тепер викликав перш за все асоціації з варварством і насильством, оскільки він був використаний німецькими фашистами як символ їхньої партії і керованої ними держави.

загалом і республік, його складових частин, зокрема, як держави трудящих, відбивається у діючій символіці державній. Це - червоні полотнища із серпом і молотом, червоною зіркою, кольоровими смугами, які відображають головним чином природні умови і багатства республік, а також відповідні герби.

Ніхто не в змозі заперечити, що жовто-блакитний прапор не раз використовувався в антинародних цілях. У світі є чимало символів, якими різні політичні сили у овій час прагнули прикрити свої справжні наміри*. І поки національна символіка не буде інкорпорована у тій чи іншій формі у систему символіки нашого соціалістичного суспільства, вона може привабити увагу нових політичних авантюристів, які таким чином сподіватимуться справити враження захисників традицій.

Національна символіка посідав гідне місце практично в усіх соціалістичних державах, які утворилися після другої світової війни, і ніхто не може закинути, приміром, полякам збереження прапора Пилсудського чи кубинцям - прапора Батісти. Немає сумнівів, що якби перший досвід використання національної символіки у 1918 році дістав належну оцінку і був логічно продовжений, то початок перебудови у республіці, перед якою стоїть стільки нагальних проблем у всіх сферах життя, не супроводжувався б запеклими суперечками з подібного питання.

Українська національна символіка має право на життя, як і будь-яка інша. Але тривала занедбаність цієї царини у вітчизняній історичній науці, а також конкретні обставини історичного розвитку української нації у минулому не дають змоги вирішити це питання "по-кавалерійськи", наскоком.

Автори, наприклад, схильні підтримати висловлену у пресі думку⁴⁹, що на роль символу українського народу міг би претендувати прапор, який у той чи інший відомий у світовій практиці спосіб поєднав би червоний колір з жовтим і лазуровим. Здається,

* Навіть священне для трудящих червоне знамено намагався використати для обману мас фашизм, зробивши червоний прапор із свастикою спочатку прапором "Націонал-соціалістської робітничої партії Німеччини", а потім державним прапором Німеччини у часи панування там нацистів.

⁴⁹ Ткаченко В. Українська національна символіка: у пошуках форми і змісту // Молодь України. - 1989. - 2 серп.; 3 серп.

що така колористика якнайкраще б відбила ідею єдності українських земель, багатовіковий героїчний і тернистий шлях народу, спадкоємність усіх періодів його історії, пам'ять про жертви, принесені ним на олтар свободи, і його боротьбу за щасливе майбутнє. Однак дарма й братися щось вирішувати за сам народ, та й жоден короткий начерк не може претендувати на вичерпне висвітлення цієї проблеми, значення якої виходить далеко за межі геральдики та вексикології. Відчувається необхідність широкого залучення до її вивчення наукових сил, поглибленого звертання до архівних матеріалів і музейних фондів, дослідження і розробки територіальної та міської символіки, символіки усіх етнічних груп, що разом з українцями становлять суспільство сучасної УРСР, а також порядку її використання поряд з державною з урахуванням світового досвіду у цій справі. На новому щаблі свого історичного розвитку, очищена від політичного накіпу, національна символіка змогла б служити справді непорушній дружбі народів і ніколи більше не була б використана в облудною метою.